

from different infringements. In this context correspondence between M. Maksymovych and Russian historian M. Pogodin was an object of considerable interest. This correspondence had been proceeding for forty years until the death of the scientist. Despite of their strong friendship which started when they both worked at the Moscow university M. Maksymovych was strongly against some of Pogodin's views on history of Kyivan Rus. Through prism of his own historical-geographical vision M. Maksymovych tried to unleash series of important historical problems including origin of Rus, nascence and using terms «Varangian», «Rus» and others.

Key words: Historical geography, notions, science, Myhailo Maksymovych.

Отримано: 22.10.2019

УДК 930:94(477)«17/18»

А. Г. Філінюк

ПРОБЛЕМА «ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ І УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ» В ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

У статті зроблено історіографічний аналіз зарубіжної історичної літератури про поділи Речі Посполитої та долю українських земель і населення, яке на них проживало. Охарактеризовано праці російських дослідників, починаючи від Ю. Гагемейстера, М. Бантиш-Каменського, М. Карамзіна, М. Погодіна, Д. Титова, М. Устрялова і М. Чечуліна, радянського М. Покровського і завершуючи сучасними авторами О. Васильєвим, В. Друніним, В. Дьяковим, В.О. Єлісєєвою, І. Зеленевою, Б. Носовим, Г. Саніним, П. Стегнієм, О. Тиняною й емігрантськими авторами М. Геллером, О. Зоріним і О. Корніловим. Відзначено, що в них найбільше відображено внутрішні причини, котрі привели до поділів європейської держави, і підкреслено про значний вплив на них збігу обставин у міжнародній обстановці. Також проведено думку, що основна вина за поділи лежить на Пруссії та Австрії, і що Росія вимушена була взяти в них участь. Якщо перші країни захопили й анексували великі території, то Росія лише повернула колись належні до Давньої Русі землі.

На основі огляду польської літератури, зокрема таких авторів, як Ш. Ашкеназі, М. Бобжинський, Є. Брацискевич, Є. Сковоронек, Л. Конзеля, Й.І. Крашевський, І. Левелель, Я. Матейко, В. Менджецький, А. Міцкевич, В. Смоленський, М. Тимовський, Т. Цегельський, простежено генеалогію відтворення передумов, причин і чинників поділів і повного знищення польської держави. Проте польські дослідники схиляються до того, що ключовим у цьому був зовнішній чинник.

Підкреслено, що найближче до об'єктивного розкриття проблеми підійшли французький історик Д. Бовуа, швейцарсько-австрійський учений А. Каппелер, англійські дослідники Н. Дейвіс і І. Мадаріаза. Саме в їхніх дослідженнях відзначено не тільки історію, а й передісторію поділів Речі Посполитої, наголошено, що їх головним ініціатором та режисером була Росія, а її співниками – Австрія та Пруссія. Червоною ниткою в літературі проходить думка про те, що в ході трьох поділів не тільки була знищена польсько-литовська держава і здійснено розчленування її те-

риторії між сильними сусідніми з нею країнами, а й зосереджено українські землі в складі Росії та Австрії.

Ключові слова: історична література, історіографія, аналіз, Річ Посполита, поділи, передумови, причини, Австрія, Росія, Пруссія, українські землі, доля.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки в контексті транснаціонального і перехресного виміру минулого України зростає актуальність і важливість осмислення її місця в російсько-польських відносинах кінця XVIII ст. Можливості нашої держави, всього українського суспільства задіяні далеко не повною мірою, а незалежний поступ не обернувся ще відповідним соціально-економічним і духовним піднесенням, оскільки нинішнє місце, яке посідає Україна, що є другою в Європі за величиною територією після Росії, не відповідає її не лише потенціалу, а й історичним аналогам ролі України в сходженні Європи. Швейцарсько-австрійський історик А. Каппелер справедливо стверджує, що «знання про історію та сучасність другої за площею країни в Європі і надалі залишаються обмеженими. Україні ще не вдалося утвердитися на ментальній карті Західної Європи. Україну відтісняє на задній план Росія, що не відмовилася від своїх претензій на нашу територію як на складову власної сфери впливу. З іншого боку, всі важливі політичні сили України (за винятком комуністів) прагнуть інтеграції своєї країни в європейські структури та вступу до Європейського Союзу. Оскільки країни Європи зацікавлені у такому зближенні України, то важливо й надалі підтримувати поширення знань про Україну та розуміння цієї держави» [53, с.10]. В добу посилення взаємозалежності країн світу та інтеграційних процесів державне становище України покликане продукувати значні соціально-політичні, економічні, інформаційні, інтелектуальні, духовні зрушення та одночасно зберігати риси культурної самобутності України [52, с.14]. Адже вони мали своїм наслідком не тільки розчленування і знищення державності Речі Посполитої, а й започаткування докорінних трансформацій в Україні. Це тим більше слід підкреслити, оскільки у центрі російської культури пам'яті та історіографії нині перебуває не стільки пошук історичної правди, скільки узурпація історичної пам'яті й розгляд українських земель частиною російського імперського світу, продукування нових міфів про вимушену необхідність участі Російської імперії в поділах Речі Посполитої й твердження про відновлення «єдності російських земель». Зазначимо і те, що останнім часом російська історіографія однозначно повернулась до сповідування імперських підходів, головним телеологічним стрижнем яких залишається, за словами Л. Зашкільняка, доведення історичної закономірності зближення і злиття насамперед «трьох східнослов'янських народів» – росіян, українців і білорусів – в єдину націю. Не можемо не підкреслити, що в сучасній Україні історичні знання про Польщу і поляків та Росію і росіян будуються переважно на схемах і зраз-

ках, розроблених у російській, радянській та давній українській історіографіях, майже без змін перенесених у новітні концепції історії України [16, с.94, 109]. Тому питання стосунків російської метрополії та української периферії потребує подальшого вивчення та всебічного осмислення.

Методологічно розвідка побудована на принципах конкретно-історичного, науково-об'єктивного підходу в поєднанні з принципами порівняльного аналізу явищ, пов'язаних із поділами Речі Посполитої та їх впливу на долю українців і українських земель, із використанням спеціально-історичних методів: проблемно-хронологічного, ретроспективного, структурно-системного й інших. Найважливішим методологічним принципом дослідження є принцип історизму, який дозволив дослідити роль і місце Росії та її союзниць – Австрії і Пруссії – в системі міжнародних відносин й їх політику щодо Речі Посполитої в останніх десятиліттях XVIII ст. з урахуванням конкретно-історичних умов розвитку, уявлень і цінностей, ментальних стереотипів історичної свідомості, характерних для різних епох і періодів історії. Методологічною особливістю статті є поєднання традиційних методів історичного дослідження з геополітичним і геостратегічним аналізом історичного розвитку українських земель у контексті політики Росії, Австрії та Пруссії загалом і міжнародних відносин зокрема.

Передусім, наголосимо, що найбільше уваги поділам Речі Посполитої і пов'язаної з ними долі українських земель присвячено в польській, російській, німецькій і французькій історіографії. Окремі аспекти питання поділів Речі Посполитої знайшли своє відображення в працях багатьох істориків різних країн, передусім у дослідженнях польських істориків Ш. Ашкеназі, М. Бобржинського, Є. Брацисевича, Вл. Грабеньського, Я. Кеневи́ча, Г. Коллонтая, А. Конзели, І. Левелеля, М. Лескінена, Й. Крашевського, М. Малішевського, Я. Матейка, В. Менджецького, А. Міцкевича, Є. Скавронька, В. Смоленського, М. Тимовського, Е. Хольцера і Т. Цегельського. І. Левелель, описуючи передумови першого поділів Речі Посполитої, показав, що справжнім господарем на її території були росіяни, котрі опиралися на чисельні війська, та зазначив, що Австрія і Пруссія пішли на нього під приводом охорони від моря, широко і глибоко розтягнули свої кордонні лінії, а згодом пред'явили свої права на різні польські землі. Польський діяч зазначив, що після 1772 р. залишалась у залежності від Росії і що в політичних справах вона керувала всіма її справами, однак мало вникала у все, що могло поліпшити стан справ. Звернув увагу на те, що Англія і Пруссія, побоюючись надмірного зміцнення Росії, підштовхували Польщу розірвати з нею трактати, звільнити себе від гарантій і відновити незалежність. Укладення союзу Речі Посполитої та Пруссії викликало незадоволення в російській самодержавці, наслідком цього стало створення Торговицької конфедерації і чергове вторгнення російських й прусських військ, з якими змушена була воювати обмежена в кількості польська армія, відтак другий поділ [31, с.212, 213, 214, 215, 219, 224]. В концепції

92

А. Міцкевича, Польща була убита за те, що єдина в світі зберегла істинну віру в Свободу і відмовилась поклонятися ідолам політичних інтересів. Історик міжнародних відносин, III. Ашкеназі вважав, що на її долю переважаючий вплив справили зовнішньополітичні чинники. Він стверджував, що рятувальним для Польщі міг бути тільки союз із Пруссією, а не з Росією, і лише непередбачувані труднощі завадили цьому плану та загубили Річ Посполиту. Г. Коллонтай доводив, що в загибелі держави винні лише король, окремі радники і зрадники в союзі з віроломними і підступними сусідніми державами: «Без всякої вини з свого боку, не давши сусідам ні найменшого приводу для помсти чи ворожості, падає Польща в той самий час, коли підготувала все для свого щастя!». М. Бобржинський підкреслював, що Польща виявилась беззахисною перед лицем зростаючих централізованих абсолютистських режимів у сусідніх країнах. Всі інші причини падіння Польщі, на його думку, мали другорядне значення. В багатьох країнах вони також мали місце, іноді навіть у більш важких формах, але не приводили до фатальних наслідків, оскільки в них були сильні уряди.

В середині минулого століття польський історик В. Смоленський обґрунтував взаємозалежність характеру польської ідентичності і трактовки причин падіння країни й категорично відкидав прийняття катастрофи упадку Речі Посполитої під час її поділів за вихідний пункт як неправильний за своєю суттю і шкідливий для історії як науки. Він писав наступне: «Прийняття катастрофи упадку за вихідний пункт розгляду минулого по суті своїй невірне і шкідливе для історії як науки. Факт упадку держави, істотний для історії наступного часу, без всякої на те підстави був прийнятий як основоположний при вивченні історії, що передувала поділам. Факт упадку повинен бути вихідним пунктом для наступної історії постілля, оскільки він змінив умови подальшого розвитку. Так само, як у XIII столітті це зробили татарські набіги і німецька колонізація, а в XIV – об'єднання з Кораною територій Литви і Русі. Однак ми не бачимо наукових основ для того, щоб приймати його за провідну нитку при розгляді всього минулого» [60, s.145].

Сучасні польські історики А. Конзеля і Т. Цегельський продовжили та поглибили вивчення внутрішньої політичної боротьби в Польщі між першим і другим поділами. Саме вони першими прийшли до висновку про наявність у Польщі двох конкуруючих проросійських таборів: «королівського» на чолі з Станіславом-Августом та «посольського», який очолив російський повноважний міністр у Варшаві О.М. Штакельберг.

Сучасні польські історики вирізняють кілька етапів польсько-російських взаємин. Кінець епохи рівноваги – це період Великої північної війни зі Швецією на початку XVIII ст. Але події наступних 300 років (крім короткої перерви в 1918–1939 рр.) Польща так чи інакше завжди знаходилась чи під контролем, чи під впливом Росії, польський рух за звільнення був спрямований саме проти неї. В XVIII ст. Росія стала загрозою для існування польської нації як такої.

На думку В. Слівовської та П. Вандуша, постійна військова присутність у Царстві Польському та Правобережній Україні була запорукою насильницької імперської політики, здійснюваної царизмом стосовно представників усіх націй, що проживали на цих територіях. І тільки за допомогою військової сили Петербургу вдавалося нівелювати всі загрози і виклики і з боку поляків, й українців.

Із сучасних польських істориків, які зверталися до поділів Речі Посполитої, слід виділити К. Блаховську [59]. Як показує аналіз, на бачення нею проблеми чітко простежується вплив російської історіографії, зокрема С. Соловйова. Інакше важко пояснити той факт, що дослідниця майже повторює його висновки про те, що «участь Росії в поділах стала останнім акордом у багатомісячній, надзвичайно жорсткій боротьбі двох сусідніх держав». У свою чергу, відомий польський історик Ежи Сковронек вважав головним призвідником поділів Польщі Пруссію, яку нібито охоче підтримувала Австрія. Обидві держави побоювались, що Росія, втілюючи свою політику, міцно втягне всю Річ Посполиту в орбіту свого необмеженого впливу» [45, с.36-40]. В класичній праці М.Х. Серейського «Європа і поділи Польщі» обґрунтована точка зору про те, що тема в літературі переважно зводиться до кола проблем про «упадок Польщі» і про «внутрішні та зовнішні причини поділів Речі Посполитої» [61]. Її в основному поділяють М. Малішевський [33], В. Меджецький і Є. Брадискевич [42], Я. Матейко [34], М. Тимовський, Я. Кеневич і Е. Хольцер [49] та багато інших. Приміром, Польські вчені М. Тимовський, Я. Кеневич, Є. Хольцер і М. Лескінен у монографії «Історія Польщі» зазначають, що з прийняттям Конституції політична активність в країні пішла на спад, король і патріоти надіялись на урегулювання відносин із сусідніми державами, не помічаючи ні дволикої прусської гри, ні мотивів затягування Катерини, ні навіть тих шансів, які, можливо, відкривались для них у Відні. Берлін спокійно чекав, не бажаючи зв'язувати себе союзом із Польщею. Навпаки, там справедливо розраховували на те, що зуміють створити таку ситуацію, за якої Пруссія буде винагороджена територіальними надбаннями в Речі Посполитій. Загалом, більшість істориків і політиків Польщі вважали і вважають, що в знищенні Речі Посполитої вирішальним чинником був зовнішній, а роль організатора відіграла Росія. Хоча Я. Матейко провину за поділи і знищення Речі Посполитої покладає на Пруссію, називаючи її головним ініціатором всіх трьох поділів Польщі Пруське королівство [34].

В російській літературі висвітлення історії поділів Речі Посполитої започаткував М. Бантиш-Каменський у 1795 р., який за велінням Катерини II написав книгу з дуже великою назвою, що побачила світ лише в 1895 р. Ключовою в ній проходила теза з обґрунтування «законності» російської політики щодо Польщі, а головне – про історичну роль російського уряду в возз'єднанні Західної Русі і Великоросії та особливе покровительство православному населенню Польщі і Литви. З книги постає, що для реалізації експансіоністської політики самодержавства в 1794 р.

приводом поділу Речі Посполитої було обрано дисидентське, тобто релігійне питання, яке слугувало тактичною зброєю і водночас додатковим аргументом, який легалізував втручання Росії у внутрішні справи цієї держави. Про це прямо писав М. Бантиш-Коменський, що бажано було використати для цього навернення уніатів до «матері своєї Греко-Російської Церкви» [5, с.413]. Гагемейстер, навпаки, наголошував, що миролюбності та відсутності завойовницького духу Росії і що вона територіально зростала лише через збіг обставин. Ще у вступній частині праці «О распространении Российского государства с единодержавия Петра I до смерти Александра I», котра побачила світ у Санкт-Петербурзі в 1835 р., ним було закладено фундамент російського міфу про те, що російські царі ніколи не були завойовниками і що швидке збільшення держави відбувалося виключно від збігу обставин, які визначили Росії серед чотирьох морів природні. Автор прямо писав, що Катерина особливо вирізнялася тим, що вона вміла цінувати сили своєї держави, використовуючи з дивовижною проникливістю кожний випадок на її користь. Вона безпосередньо діяла тільки на Польщу і на Порту, чий географічне положення і внутрішній розлад сприяли її намірам, і були помічними в піднесенні могутності Росії. На його думку, «безперервне безгрошів'я робило Польщу здобиччю своїх сусідів». Фрідріх II також не упускав з виду безпорядок у Польщі і тим вирішив політику свого століття. Катерина захищала пригноблених дисидентів і, поступаючи по духу свого часу, зіштовхувала одних її громадян проти інших й тим самим обезсилювала їх у взаємній боротьбі до вітчизни і до слави. «Марію Терезію умовили... Росії, лякалась війни з Австрією; і щоб задовільнити обидві сторони, вона зробила пропозицію про поділ Польщі; в нагороду за це вона і для себе вимагала в договорі, укладеному про поділ 25 липня (5 серпня) 1772 р..., деякого збільшення своїх володінь». Що ж до Росії, то вона взяла на себе зобов'язання зберегти в цілості всі корінні закони Польщі, вимагаючи за те від представників народних, щоб вони, на знак вдячності, і щоб попередити всі чвари в межах обох держав, уступили їй всі частини Ліфляндії і воеводств Полоцького і Вітебського до Двіни, так, щоб ця річка слугувала кордоном. Дослідник підкреслив, що Фрідріх Вільгельм погодився на пропозицію Катерини II, яка, помирившись із турками і послаючись на невдоволення поляків, наважилась на знищення Речі Посполитої. Він відзначив, що імператриця погодилась з думками Пруського та Австрійського дворів про остаточний поділ держави [8, с.II-III, 60-63, 65-69].

Через трохи більш як десятиліття XIX ст. глашатай російського самодержавного консерватизму М. Карамзін у 12-томній «Истории государства Российского» (1818 р.), прийнявши розроблену в XVIII ст. загальну схему російської історії від часів Київської Русі та її продовження по прямій лінії у Московській державі, а потім і Російській імперії, писав про перших київських князів як «своїх» і що палка романтична пристрасть перших кня-

зів до завоювань і єдиновладдя, ними засноване на розвалинах багатьох слабких, незгодних держав народних, з яких склалась Росія», а далі – «Нехай іноземці засуджують поділ Польщі: ми взяли своє. Правило Монархині було не втручатися в чужі і безрезультатні для Росії війни, але живити дух ратний в Імперії, породжений перемогами» [23, с.X, XLVII]. Історик писав про невинність Росії в поділах Речі Посполитої і підкреслював, що Катерина II «взяла в Польщі тільки древне ... надбання і коли вже слабкий дух старої республіки не міг управляти її простором».

Що ж до теорії «офіційної народності», то її науково легітимізували у політичний простір Росії М. Погодін [39] і М. Устрялов [54-55], В. Ключевський [25], І. Кудринський [29]. Зокрема, М. Погодін висловився досить категорично про західні губернії, які, на його переконання, були заселені «русским племенем» і які склали «нерозривну, невід'ємну частину Росії» й «по одностайному усвідомленню і рішенню всього російського народу», а не тільки уряду, який виражав тільки загальну волю [39, с.IV]. У свою чергу, М. Устрялов обґрунтував положення про «російськість південно-західної частини Російської імперії. Завершили це обґрунтування І. Аксаков, М. Владимирський-Буданов, Г. Карпов, В. Ключевський, О. Корнілов, М. Соловйов та ін. Так, І. Аксаков у статті «Наши нравственные отношения к Польше» прямо зазначив, що, хоч зовнішня політика Росії і представляє немало темних плям і темних справ, вона незрівнянно чистіша від зовнішньої політики інших країн Західного світу. Історик доводив, що західні публіцисти розглядають російську зовнішню політику хитрою і підступною, але, на його переконання, росіяни не уміють хитрити і шляхом хитрості досягати своїх цілей, що в цьому мистецтві їх перевершують західні політики. Більше того, він особливо наголошував на моральності Росії щодо «древних русских областей», населених «кровными, единоверными братьями» і що Росія опирається не безумовному з усіх прав – моральне право, чи, вірніше сказати, на моральні обов'язки братства, що вона стоїть «за народ, с народом и во имя народа, за правду воли народной, за его свободу и независимость, за угнетенных против угнетателей». Говорячи про Річ Посполиту, дослідник зауважив, її падіння було підготовлено внутрішнім розкладом польського суспільства, брехнею шляхти і католицизму, зрадою нею слов'янським витокам, гординею і нетерпимістю польської національності, ненавистю, збудженою нею в інших братніх народів. У його розумінні, причинами було те, що існування Польщі в її існуючому вигляді та устрої було по всій історичній вірогідності уже далі було неможливим. Що ж до зовнішніх чинників, то, за його переконанням і за найновішими на той час дослідженнями, виявляється абсолютно безсумнівно, що «весь план, на основі якого здійснювався поділ Польщі, належав винахідливості Фрідріха II-го, який умів повести так мистецьки справу, що осуд лів всім своїм тягарем на Росію, найменше неправою в цій справі. Відомо всім, що Росія при поділі Польщі повернула собі тільки давні «русские области и взяла 96

Литву», а що так зване Царство Польське Росії дісталось уже на основі рішення Віденського конгресу [4, с.6, 7].

Відтоді в російській історичній літературі присутня теза про «єдність» російського історичного процесу та поширення його закономірностей на всі етнічні групи і народи, згуртування в одну народність під скіпетром Романових, а отже, історія «національних окраїн», у тому числі й Правобережної України, простежується крізь призму відновлення політичної єдності «західних областей» з Росією. Фактичний матеріал, який вводився у науковий обіг, слугував одній меті – ілюструвати збирання «русских земель».

Проблема поділів Речі Посполитої знайшла своє відображення у відомій 29-томній «Історії Росії з найдавніших часів» С. Соловйова [46], де сформульовані суто імперські оцінки створення і зміцнення нової агресивної держави на східних кордонах Європи протягом другої половини XVIII ст. З-під пера історика в 1863 р. вийшла праця «История падения Польши» [47]. Даючи характеристику внутрішньої обстановки та зовнішньополітичного становища Речі Посполитої, її автор підкреслив про дедалі про зростання у Варшаві незадоволення конституцією 3 травня 1791 р. й назвав її прийняття травневим переворотом, чим засвідчив негативне ставлення з боку царизму і російських істориків. По-друге, наголосив про посилення напруженості в стосунках із Росією по мірі наближення та підписання миру між Росією і Туреччиною. По-третє, висловив переконання, що Росія не мала наміру допомагати полякам у розв'язанні назрілих проблем і «чекає тільки зручної хвилини, щоб повернути свою зброю проти Польщі». По-четверте, зазначив, що в Берліні стали виявляти «велику прохолодність», а у Відні не подавали жодної надії на допомогу, але дали зрозуміти, що відступається від союзу з Росією. Це означало не що інше, як той факт, що Речі Посполитій довелося розраховувати на свої сили і тому потрібно готуватися до війни. І, нарешті, історик вказав на два взаємопов'язаних процеси у традиційному розвитку Росії – територіальне розширення і демографічну асиміляцію, коли всі завойовані народи включались у «великоросійський етнос» на базі православного хрещення. У XVIII – XIX ст. до складу російського етносу увійшли українці, поляки, германські етноси та прибалтійські народи. З його точки зору, в ставленні до українців досить показовою була позиція Катерини II, висловлена ще у 1764 р. в інструкції генерал-прокурору В'яземському: «Сии провинции, а также Смоленскую надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы они обрусели и перестали бы глядеть как волки в лесу. К тому приступ весьма легкий, если разумные люди избраны будут начальниками в тех провинциях; когда же в Малороссии гетмана не будет, то должно стараться чтобы век и имя гетманов исчезли, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» [46, с.340].

Своє бачення процесів поділів Речі Посполитої коротко сформулював М. Коялович. Історик однозначно виправдав політику Катерини II у цьому питанні. На поділи Польщі він дивився з точ-

ки зору захисту православ'я і дорікав Катерині II за те, що вона захищала не лише православних у Речі Посполитій, але й протестантів на догоду Пруссії. В його тлумаченні, перший поділ був здійснений на користь німців, які добивали Польщу, натомість росіяни лише повертали «свої російські області». Негативним проступком Катерини II вважав те, що вона спочатку проголосила ідею релігійної віротерпимості, тому в Білорусі «десятки тисяч російського народу, які з нетерпінням чекали російської влади, щоб скинути насильно нав'язану унію і повернутися у православ'я, повинні були залишатися в унії». Таку позицію М. Коялович назвав ненародним напрямом Катерини II у вирішенні польського питання. Зате другий поділ, у його інтерпретації, був проведений у «більш російському народному напрямі. Унію знесено з лиця землі». М. Коялович погодився із думкою С. Соловйова про те, що серед причин, які призвели до трагічного кінця польської держави у першу чергу є «російський народний рух, який здійснювався під релігійним прапором». М. Коялович солідаризувався з С. Соловйовим у тому, що призвідцем поділів Речі Посполитої була Пруссія, а Росії слов'янські народи можуть лише докоряти за сприяння таких поділів [28, с.350, 351]. Думки М. Кояловича про поділи Речі Посполитої виглядають ідеологічними постулатами без посилання на джерела, без аналізу політичних процесів, не згадана російсько-польська війна 1792 р, робота Чотирилітнього сейму та інші події, котрі визначили характер і суть поділів.

Апологетом зовнішньої політики російського самодержавства, пов'язаної з поділами Речі Посполитої, виступив І. Аксаков. Ідеалізуючи її, історик наголошував, що Росія опиралась безсумнівне право, моральну законність і моральні обов'язки братства. «Вопрос ясен для разрешения и мы крепки сознанием своей правоты и одобрением нашей общественной совести». А далі зазначив: «Нет сомнения, что падение Польши было подготовлено внутренним разложением польского общества, ложью шляхетства и католицизму, изменою ея славянским началам, гордыней и нетерпимостью польской национальности, ненавистью, возбужденною ею в прочих братских народах. Существование Польши в ея прежнем виде и устройстве, на основании начал, выразивших себя в ея истории, было, по всем историческим вероятностям, уже долее невозможно; зазорное, беспокойное соседство препятствовало свободному развитию России, и историческая Немезида отомстила Польше все неправды ея, совершенные над русским народом в начале XVII века... По новейшим историческим исследованиям оказывается несомненным, что весь план, на основании которого совершился раздел Польши, принадлежит изобретательности Фридриха II-го, так называемого Великого, который умел в то же время так искусно повести дело, что осуждение легло всею своею тяжестью на Россию, менее всех неправую в этом деле... Россия возвратила себе только древние русские области и взяла Литву, и так называемое Царство Польское досталось нам уже по решению Венского конгресса» [4, с.76].

Концептуально займався поділами Речі Посполитої один із найбільш видних російських ліберальних істориків і відомий полонофіл М. Карєєв, однак підходив до поділів Речі Посполитої дещо по-філософськи, обходячи увагою участь у них Російської імперії. Натомість наголошував, що вони були пов'язані з попередньою історією польської держави. Буквально він писав: «... Катастрофа, що сталася з Річчю Посполитою, належить до числа подій, які проводять різку грань між періодами в історичному бутті народу. Бувають у житті націй і держав епохи крутого перелому, коли в порівняно короткий проміжок часу відразу змінюються самі істотні умови культурно-соціального життя, коли всьому попередньому підводяться підсумки і настає абсолютно нове життя. Зазвичай такі епохи кризи... робляться свого роду центрами історико-філософського мислення: весь попередній розвиток розглядається з точки зору процесу, який спричинив цей перелом, і з його сутності пояснюються головні явища наступної еволюції, так що від того чи іншого ставлення до такої епохи залежить у своїх основах весь філософський погляд майже на все ціле національної історії» [24, с.2]. На наш погляд, це означає, що дослідник з методологічної точки зору виокремив щонайменше чотири важливих аспекти: по-перше, поділи Речі Посполитої слід розглядати як події, котрі чітко розмежовують історію поляків – «до» і «після»; по-друге, розцінювати їх як епоху крутого перелому, що вирізнялася різкою зміною істотних умов культурно-соціального життя і настанням нового життя; по-третє, щоб цю епохальну кризу розглядати як центр історико-філософського мислення через призму якої пояснюються головні явища наступної еволюції; по-четверте, що від ставлення до такої епохи залежить у своїх основах весь філософський погляд на все ціле національної історії. З нашої точки зору, винятково важливим для осмислення проблеми поділів Речі Посполитої є його акцентування на політичну домінацію шляхти, слабкість міського стану та пригноблений стан селян, а також на слабкість виконавчої влади і протистоянні сейму та сеймиків.

Не можна не підкреслити, що свій слід у російській історіографії як один із лідерів апологетів зовнішньої політики Росії в польському питанні залишив М. Чечулін, який однозначно зааніс в актив зовнішньої політики Катерини II поділ Речі Посполитої як неминучий через внутрішній розлад польського державного устрою і кризу міжнародних відносин у Європі. Можна також погодитись з істориком, що їх ініціювала саме Росія, бо ж, за його твердженням, втручанням у справи Польщі уряд Катерини мав на увазі не допустити її відродження, тим часом забезпечити посилення Росії природно і легко за рахунок Польщі [57].

Понад 100 років тому відомий у Європі російський історик О. Корнілов, який розглядав поділи Речі Посполитої в площині міжнародних відносин кінця XVIII ст. Продовжуючи традиції В. Ключевського, в працях якого він почерпнув велику допомогу при виробленні своїх власних поглядів на хід історії Росії в новий час [27, с.39] й утвердив міф про повернення старовинних «рус-

ських» областей до Росії. Зокрема, в своїй фундаментальній книзі «Курс истории России XIX века», яку О. Левандовський назвав останньою старорежимною історичною працею узагальнюючого характеру, перше видання якої з'явилося в 1912–1914 рр., а третє – у 2004 р. [26, с.24], автор, підмінивши поняття «руських», тобто українських земель словом «російських» і змішавши реальні факти історичного минулого, наголосив, що «Відстоювання тодішніх російських кордонів від Литви і відвоювання у Литви і Польщі старих російських земель наповнило собою все XVI і XVII ст. і завершилось власне лише наприкінці XVIII ст.» й що «старовинні російські області, які колись входили до складу Дніпровської Русі, повертаються Росії тільки при Катерині після поділу Речі Посполитої». Як результат, за словами автора, в 90-х рр. XVIII ст. на південному заході кордон її окреслювався течією Дністра, на півдні Чорним морем, на південному сході Кубанню і Терекком. Більше того, автор зазначав винятково важливе значення українських земель, завдяки яким міжнародне положення Росії стало «більш блискучим і могутнішим, ніж становище будь-якої іншої великої європейської держави» [27, с.41, 48]. Дослідник розглянув поділи Речі Посполитої в площині міжнародних відносин кінця XVIII ст. і дав власну оцінку основним етапам змін політичного ландшафту Східної Європи наприкінці XVIII ст. Особливо привертає увагу його зворот; «експлуатуючи слабкість своїх сусідів», на питання, яка з країн-сусідок Речі Посполитої відіграла вирішальну роль в ході її поділів, зазначив – Росія.

Що ж до радянських часів, то вивчення поділів Речі Посполитої в СРСР фактично були під забороною для дослідження. Тому монографічних праць, присвячених поділам Речі Посполитої, не з'явилося. В російській літературі це пояснюється, з одного боку, зосередженістю дослідників на соціально-економічних і класових аспектах історичного процесу, з іншого – обмеженням і ускладненням доступу до архівних фондів з тематики політики Росії щодо поділів цієї держави. Із числа російських істориків можна виділити хіба що В. Друніна [13] і М. Покровського [40–41]. Зокрема, цілком обґрунтованим видається висновок останнього про економічну обумовленість поділів Польщі, а також про те, що після Північної війни Литва, Білорусія і частина України, що залишилася в складі Речі Посполитої, економічно залежали не від Варшави, а від Москви та Петербургу.

Лише в часи перебудови в Росії повернулись до зазначеної проблеми. Але найбільш активно вона стала розроблятися на межі XX – XXI ст. Підкреслимо, що суттєвою ознакою сучасної російської історіографії виступає іредентизм, з допомогою якого історики пояснюють поведінку Росії в поділах Речі Посполитої і ставлення під час їх проведення до українських земель та українського населення обумовленістю етнічним і територіальним чинниками, які, поєднуючись, створили як різновид національної політики держави необхідне підґрунтя для іредентистської ідеології, покликаної об'єднати розпорошений народ, етнос і повернути рані-

ше втрачені території держави. Практика іредентизму засвідчила, що царизм проводив свій політичний курс на повернення територій, які нібито колись входили до складу Росії, маскується гаслами захисту споріднених груп.

Російський історик, дисидент і емігрант М. Геллер, пояснюючи експансіоністську політику російського самодержавства в Речі Посполитій, звернув увагу на те, що перша відповідь, яку давало багато істориків XIX ст., зводилась до необхідності збирання всіх «русских» земель, всіх територій, які коли-небудь входили до складу Київської Русі та Московії, а друга пов'язувалась із необхідністю забезпечення безпеки державних кордонів, досягнення природніх меж, які б закривали Росію від ворогів. Марксизм робив популярним економічне пояснення, наголошуючи, що розвиток промисловості і торгівлі вимагав нових територій. Проте ці пояснення не були задовільними, Росія продовжувала розширюватися і після того, як усі «русские» землі опинились у її складі. Усунення загрози кордонам втрачало свій смисл після придбання нових територій, на кордонах яких з'являлись нові вороги. Промисловість і торгівля навіть у XVIII ст. не були розвинуті настільки, щоб виникла потреба в нових територіях. Загалом, універсальні теорії, даючи відповіді на деякі питання, залишали без пояснень більшість аспектів проблеми. На допомогу приходили відповіді, які не претендували на створення стрункої, логічної системи пояснень. Відтак, знаходимо прихильників теорії «сприятливих обставин»: коли вони виникали, коли з'являвся зручний випадок, Росія рухалась вперед до нових кордонів. Підтвердженням цьому була перша турецька війна 1769–1774 рр., яка принесла Росії блискучі перемоги і значну територію. Серед офіційних пояснень знаходимо твердження про бажання об'єднати «русские» землі, принести свободу слов'янським народам, які жили під турецьким ярмом, забезпечити кордони на півдні та заході. Воно почалося, коли «міжнародна політика для Росії склалась сприятливо і Катерина зуміла видобути з дипломатичної обстановки максимальну вигоду». М. Геллер підкреслював, що коли появилась необхідність вибирати нового польського короля, кандидатура Станіслава Понятовського виникла тому, що давній фаворит Катерини II був родичем могутнього клану Чарторийських, власників величезних територій у Литві і здавна притримувався прусської орієнтації. Насправді російські війська вступили в Польщу та підійшли до Варшави на початку 1763 р., ще до смерті Августа III і «виборчої кампанії». Обрали королем Речі Посполитої Станіслава-Августа Потоцького на полі, оточеному російськими військами, які вступили в Польщу і підійшли до Варшави ще до смерті попереднього короля і початку «виборчої кампанії». Формальний порядок охороняла польська міліція [9].

Сучасна московська дослідниця О. Елісеєва одну зі своїх монографій присвятила проблемі геополітичної спрямованості російського високопосадовця Г. Потьомкіна і виникненню та формуванню зовнішньополітичних доктрин, котрі справили поміт-

ний вплив на міжнародні відносини останніх двох століть [19]. Авторка обґрунтувала, що друга половина XVIII ст. ознаменувалась появою крупних державних проектів, які вперше пов'язали вигоди політичних союзів, дипломатичних і воєнних акцій із природним географічним положенням Росії. Особливе зацікавлення викликає звернення дослідниці до аналізу записки Г. Потьомкіна «Про Польщу» та проектів російського сановника про союз із Польщею (1788 р.), про обурення православного населення польської України (1789 р.) і про поділ Польщі (1791 р.), яким відведено 6–8 глави книги обсягом 73 сторінки. В них розширення кордонів імперії і включення нових народів Г. Потьомкін ставив у прямую залежність від етнічних, культурних і релігійних особливостей приєднаних територій. З-поміж іншого дослідниця зазначає, що російські колоністи не бачили чіткого кордону, який відділяв населені ними землі від території, з якої вони прийшли, й сприймали приєднані землі як продовження єдиної батьківщини. Історик підкреслює також культурно-релігійну особливість російської експансії, яка полягала в тому, що всі православні єдиновірні сприймалися як певна єдина духовна спільність, з позицій якої вони дивились на Росію як на свого покровителя та визволителя від поневолення іновірних. В її інтерпретації, величезна православна імперія та піддані відчували право на допомогу єдиновірним і поступове включення їх до складу єдиної держави.

З працею О. Єлісєєвої перегукується стаття О. Тинянової та І. Калашнікова, котрі підкреслюють кілька важливих аспектів, пов'язаних із поділами Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Передусім, вони відзначають, що «польське питання» завжди було не тільки актуальним, а й досить гострим і що воно різко політизувалося в окремі історичні періоди й досі напруженість російсько-польських відносин небезпечно зберігається. По-друге, підкреслюють, що процеси заупакувані піділом Польщі, не тільки істотно вплинули на систему міжнародних відносин Нового часу, але й все ще не завершені. По-третє, висловлюють думку про те, що в XVIII ст. Польща була «невеликою раною» на тілі Російської імперії на заході – на сході такою «раною» була Туреччина, проте розуміння колізій, котрі виникли тоді навколо Речі Посполитої, виявляється неможливим поза уявленнями про єдиний історичний процес, в ході якого складалася європейська геополітична архітектура і визначався зміст російської зовнішньої політики. По-четверте, наголошують, що Польща була «коридором нестабільності», який однаково був небезпечний для трьох імперій – Габсбургів, Священної Римської і Російської. «найслабшою ланкою» в геополітичній конструкції регіону. По-п'яте, в їхньому уявленні, виборність короля зробила питання внутрішнього устрою Речі Посполитої ареною боротьби європейських держав за встановлення свого впливу в регіоні, а демократичний принцип «ліберум вето» став не тільки основою парламентського устрою Польщі, а й причиною політичного хаосу, що її охопив. І, нарешті, по-шосте, автори визнають, що Фрідріх II і Катерина II не були за-

цікавлені в сильній Польщі. Російську імператрицю повністю влаштовувала «щаслива анархія», в яку була занурена Річ Посполита і яка дозволяла їй розпоряджатися польськими справами «по своїй волі; тим часом Фрідріха влаштовувало збереження в Польщі «республіки» як мотив поділу її території, що з укладенням союзу з Росією стало реальним [50, с.115, 116, 117, 118]. Зауважимо, що остання теза чітко натякала на думку, що саме Пруссія виступала ініціатором поділів Речі Посполитої, а Росія нібито змушена була піти на них.

Головною канвою праці «Россия и Юг» стали територіальні зміни не зупинили головного прагнення самодержавства до постійного та неухильного розширення простору Росії, можливостей і меж впливу на світ, до формування стабільної та цілісної геополітичної структури [43, с.67].

Аналізуючи причини зникнення Речі Посполитої як держави з політичної карти Європи, російський історик Г. Санін розробив теорію трьох груп чинників, які це зумовили. Першу з них він називає глибоку кризу польського державного устрою, другу – загартбницьку політику Пруссії, Австрії і Росії, а третю – несприятливу для Польщі міжнародну ситуацію, яка, по суті, розв'язала фактичну свободу дій учасникам останнього поділу [20; 44, с.168-196]. Очевидно, що з цими твердженнями можна погодитись. Проте останньою з держав він зазначив Росію, а з цього можна зробити висновок, що Росія найменше була зацікавлена в поділі і тим більше у знищенні Речі Посполитої. Саме це знаходимо серед висновків автора, який зазначає, що Катерина II і керівник її зовнішньої політики не планували її розчленування разом із Габсбургами і Гогенцолернами. Відтак, другий і третій поділи Г. Санін пов'язує переважно із взаємним суперництвом двох германських держав за домінування у Центральній Європі в умовах різкої дестабілізації обстановки на континенті під впливом Французької революції. Вслід за основною частиною дореволюційних російських дослідників учений пов'язує поділи з глибокою і тривалою внутрішньою кризою, внутрішнім розкладом польського державного устрою Речі Посполитої, всеваддям і своєкорисливістю шляхти, використаними її сусідами, в першу чергу Пруссією і Австрією, а також Росією для своїх територіальних прагнень.

П. Стегній стверджує, що серед російських і багатьох зарубіжних істориків побутує підхід, згідно з яким основним архітектором першого поділу був прусський король, між тим роль Росії – вимушена, оскільки потрібно було нейтралізувати відкрите протистояння Австрії і приховане – Пруссії. Він схиляється до того, що формована в 60-х рр. XIX ст. базова національна концепція перейшла в радянські підручники. Її суть полягає в тому, що Росія, беручи участь у поділах Польщі, тільки повертала до свого складу українські і білоруські землі, захоплені під час численних польсько-литовських вторгнень у XIV – XVI ст., не приєднавши ні п'яді території корінної Польщі. Що ж до територій Литви і Курляндії, то він трактувався як такі, що для яких це мало

вати свою територію для зв'язку з армією, що воювала з турками. Російській дипломатії потрібно було виробити новий політичний курс з урахуванням змін у розстановці сил. Таке завдання вимагало і фундаментальної ідеологічної переорієнтації. Нові орієнтири для російської політики були знову вироблені Потьомкіним. Зауважимо і те, що дослідник характеризує політичне становище, в якому опинилася Росія взимку і весною 1791 р. За його оцінкою, не зважаючи на останні успіхи в турецькій війні й уже підписаний мир зі шведами, воно було далеко від благополучного. Їй загрожувало зіткнення з непомірно більш сильною коаліцією. Англійський флот готувався до відправки в Балтійське море, Пруссія оголосила мобілізацію, в Польщі посилювалися антиросійські настрої. Чимало найближчих до імператриці співробітників переконували її уступити тиску держав і прийняти не вигідні умови миру з Туреччиною. Потьомкін, який був добре знайомий із реальним станом армії і не вірив у можливість «рекрутам вести війну з англійцями», радив пообіцяти Польщі територіальні придбання в турецькій Молдавії, вести з Пруссією переговори і «обласкати» Англію, зацікавивши її вигідним торговельним трактатом [18, с.67, 76, 125-126, 129].

Сучасну англійську історіографію поділів Речі Посполитої представляють відомі дослідники І. Мадаріага [32], Н. Дейвіс [12] та М.С. Андерсон [58], швейцарсько-австрійську – А. Каппелер [21-22; 30], американську – Е. Томпсон [51], Дж. Хоскінг [56], французьку – Д. Бовуа [6]. Так, у фундаментальній праці «Россія в епоху Катерини Великої» почесний професор Лондонського університету, один із найбільш авторитетних в світі фахівців з історії Росії Ізабель де Мадаріага, зуміла ґрунтовно та всебічно розкрити передісторію поділів Речі Посполитої, плани і наміри імперських устремлінь щодо розширення територій за рахунок Польщі не лише Росії, а й Австрії та Пруссії, які для цього використовували численні інтриги та ситуативні альянси і союзи. Авторка звернула увагу на Г. Потьомкіна, який зі схвалення імператриці скупляв в українських провінціях помістя й, ставши польським магнатом, отримав право втручатися в управління країною та її військове командування. Відзначила, що помістя Г. Потьомкіна були такими маштабними, що «виглядали як форма російської анексії польських земель». Дослідниця не обминула увагою і те, що, переконавшись в надійності територіальної і фінансової бази, Г. Потьомкін приступив до розігрування одночасно кількох політичних ходів: зовні демонстрував себе союзником переговорів зі Станіславом Августом; за кулісами вів перемовини зі своїми польськими прихильниками, в першу чергу графом Ф. К. Браницьким, про створення національного «війства» на Волині, Поділлі та Брацлавщині для майбутнього оголошення конфедерації. Історик пише, що за багатослівними тирадами Катерина приховувала, в чому для неї істина небезпека реставрації «абсолютизму» в Польщі, оскільки відроджена Польща не тільки б вийшла з-під опіки Росії, а й те, що вільна, реформована польська держава могла стати достатньо сильною, щоб

діяти, не рахуючись зі своїми сусідами. І. Мадаріага підкреслила, що поштовхом до глибокої переоцінки політики Росії став рапто-вий поворот британської політики і вже в травні 1791 р. самодержиця прийшла до висновку, що як тільки буде укладений мир із турками, російські війська потрібно повернути проти «нового ворога», тобто Польщі. Приводом цього стало наголошення на турботу імператриці про блага Польщі, збереження на її території спокою, тиші і вольностей, а головним виправданням російської інтервенції стало твердження, що поляки порушили договори з Росією і власні основоположні закони й тим ускладнювали для Росії війну з турками та оголошення про загрозу від безбожних бунтівників у Королівстві Французькому [32, с.636, 655, 670, 672, 673, 675, 687].

Чи не найбільше про передумови і причини поділів Речі Посполитої написав англійський історик Норман Дейвіс у своїй фундаментальній праці «Боже ігрище: історія Польщі», яка побачила світ українською мовою в 2008 р. Вчений на конкретному джерельному матеріалі обґрунтував: а) Річ Посполита, починаючи з кінця XVII ст., перебувала під зростаючим впливом і протекторатом Росії, що під переважно російським, про контроль за посадами гетьманів як каналів впливу та корупції в самому осередді справ цієї держави, внаслідок чого ефективність армії як бойової одиниці фактично зникла; про те, що під дипломатичним і військовим тиском Росії обиралися королі; б) назвав здійснені в три етапи – 1772, 1793 і 1795 р. – поділи Речі Посполитої безпрецедентними в європейській історії новітньої доби; в) зазначив, що «Польща стала жертвою політичної вівісекції – внаслідок каліцтва, ампутації, а зрештою цілковитого розчленування; єдиним поданим виправданням було те, що пацієнт почувався не дуже добре» і г) підкреслив, що «агонія Речі Посполитої» точно збіглася в часі з періодом російського протекторату та королюванням її останнього короля – Станіслава-Августа Понятовського (1732–1798) від 1764 до 1795 р.». Дослідник навів переконливі факти про умови обрання останнього короля Речі Посполитої: «Шлях Понятовського і справді був гладенький. Виборче поле оточили російські солдати й челядники Понятовського. 6 вересня 1764 р. ті шляхтичі Речі Посполитої, які ще не покинули з огидою місця виборів, одностайно проголосили нового короля». Автор вказав на «напружені стосунки з агентом Катерини Репніним, чий погрози й насильство були справжнім глумом з монарших прерогатив». Звернув увагу на те, що наприкінці 1766 р. «країна поділилася на кілька збройних таборів», а «1767 р. став надиром «польської анархії» й до того ж «вочевидь розкрилася згубність російських провокацій». За цих обставин «Репніну пощастило не тільки керувати діями і опозиції, й короля, а навіть переконати короля приєднатися до конфедератів». Зрештою, «золота свобода» перетворилася у звичайне оковамилювання. Єдиною особою, що мала повноваження запровадити зміни, стала імператриця Росії», а «Річ Посполита лежала простерта перед нею в агонії самоспровокованого паралічу. Російська партія контролювала все» [12, с.418, 419, 425, 430, 431].

В інтерпретації А. Каппелера, Росія, що стала провідною силою в Східній Європі і встановила жорсткий контроль над Річчю Посполитою й щоразу втручалася в її внутрішні справи. За його оцінкою, російська експансія на захід «була спрямована проти Речі Посполитої і Швеції. Вона здійснювалася в рамках європейської політики в трьох війнах (1558-1583, 1654-1667, 1700-1721) і завершилася здійсненими Росією, Пруссією і Австрією («Коаліцією трьох чорних орлів») поділами Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. та поділом польських земель у 1815 р.» [22, с.50, 65].

В інтерпретації А. Каппелера, Росія, що стала провідною силою в Східній Європі і встановила жорсткий контроль над Річчю Посполитою й щоразу втручалася в її внутрішні справи. За його оцінкою, російська експансія на захід «була спрямована проти Речі Посполитої і Швеції. Вона здійснювалася в рамках європейської політики в трьох війнах (1558-1583, 1654-1667, 1700-1721) і завершилася здійсненими Росією, Пруссією і Австрією («Коаліцією трьох чорних орлів») поділами Речі Посполитої 1772, 1793 і 1795 рр. та поділом польських земель у 1815 р.» [22, с.50, 65]. Професор Лондонського університету. історик європейської дипломатії М. Андерсон акцентує увагу на тому, що в той час рівновага сил стала універсально прийнятою і відчутно сформульованою догмою, <...> страх і заздрість, інституціоналізовані системою балансу сил, оголошувались необхідною основою міжнародних відносин» [58, s.163-164].

Більш повну і точну анатомію зовнішньополітичного курсу російського самодержавства та Ролі Російської імперії в поділах і знищенні державності Речі Посполитої розкрив французький учений Данієль Бовуа, якого В. Ададуров кваліфікує як виключно об'єктивного історика. В його інтерпретації, Торговицька конфедерація «за задумом Петербургу стала приводом для другого поділу, а через три роки привела до остаточного зникнення Речі Посполитої». Таким чином, від самого початку французький дослідник пов'язує поділи та знищення Речі Посполитої з Правобережною Україною. Автор трилогії особливо наголошує, що саме в Правобережжі три найбільших польських магнати перейшли на службу до Катерини II. По-друге, учений відзначив, що, починаючи з кінця XVII ст., Росія «поступово стала справляти дедалі більший вплив на внутрішню політику Речі Посполитої» і, використавши релігійний привід, звела нанівець спроби короля реформувати суспільне життя. По-третє, історик прямо зазначає, що у XVIII ст. в Польщі тричі обирались королі, яким покровительствувала Росія і заради обрання яких йшла на збройну інтервенцію, підтриману магнатами Речі Посполитої, в якій проросійська котерія контролювала положення справ. У його інтерпретації, колиською проросійської котерії була Правобережна Україна, яку очолював могутній рід Чарторийських. По-четверте, охарактеризував проросійські позиції найбагатших магнатів регіону і на їх прикладі проілюстрував, як вони проміняли державу заради збереження своїх маєтностей та привілеїв. По-п'яте, відзна-

чив що прийняття Конституції обумовило нестійкий характер реформ. По-шосте, принциповим є і те, що учений чітко назвав не збирання Росією «руських» земель, у т. ч. Правобережної України, а їх анексію [6, с.22, 23, 24, 56, 59, 63, 75, 78, 79].

Американська дослідниця славистичних студій Ева М. Томпсон спеціально цій темі праць не присвячувала, проте її книга «Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм» має винятково важливе теоретичне значення для розуміння і сучасного осмислення питання. Зокрема, в ній справедливо наголошено, «що аналіз польсько-українських стосунків з постколоніальної перспективи ще чекає свого часу», виокремлено агресивний націоналізм, спрямований на нав'язування власної національної ідентичності, який є «рушійною силою націоналізму. Натомість у основі націоналізму захисного лежить захист своєї національної ідентичності». Підкреслюється, що відсутність власного дискурсу на проблему означає, що її або не було (не існує), або проблема висвітлюється з позицій чужого, нав'язаного наративу. В нашому випадку відсутність власного дискурсу про російський імперіалізм «навіть у постколоніальні часи свідчить про ступінь успіху в риторичі, якого досягла Росія» [51, с.9, 10, 53]. Йдеться про те, що в Європі та світі сприймають поділи Речі Посполитої через призму російської саморепрезентованої візії. Один із найбільш впливових і друкованих англійською і французькою мовами авторів, історик російського походження Н. Рязановський зображає Росію визволителькою, оскільки в результаті поділів Польщі вона повернула землі, які належали Київській Русі й населені, головним чином, православними українцями і білорусами, тоді як німецькі імперії захопили землі, за своїм характером етнічно та історично польські. Росія ж виступала в якості визволительки.

Отже, за понад два століття зусиллями зарубіжних дослідників створено значний мас наукових праць про передумови, причини, перебіг поділів Речі Посполитої та їх вплив на подальшу долю Польщі і України. Найбільше праць із проблеми припадає на російську історіографію, під впливом візії та основних маркерів якої в світі сприймають інформацію про поділи і місце в них Росії, а також з якої перекочували більшість інтерпретацій та оцінок щодо подій більш як 225-річної давності у зарубіжну, в тому числі й польську історичну літературу.

Підсумовуючи розгляд зарубіжної історіографії про занепад і загибель Речі Посполитої в останній третині XVIII ст., можна сказати, що її концепт має як науковий, так політико-ідеологічний характер, що особливо посилився в російській історичній літературі в останні десятиліття. В ній переважає теза про переплетення внутрішніх і зовнішніх причин поділів Речі Посполитої. Іноземні автори звертають увагу на те, що досягнути успіху в реформуванні й одночасному екзистенційному протистоянні з сильними сусідніми державами, головним чином Росією та Пруссією, Речі Посполитій було не під силу без міжнародної підтримки. А саме її і не було. Ані Росія, ані Пруссія не були зацікавлені в сильній Речі

Посполитій. Більше того, три потужні сусідні держави всіляко провокували її на послаблення заради своєї територіальної й економічної наживи. Водночас з літератури стає цілком очевидним, що негативні явища і тенденції всередині цієї країни не ставали дедалі загрозливими, а тим більше вибухонебезпечними, на що переважно акцентують увагу російські дослідники. Більшість зарубіжних авторів сходяться на тому, що вирішальну роль відіграв зовнішній чинник, а відповідальність за поділи Речі Посполитої лежить на великих державах, передусім на Росії та Пруссії. Для царизму незмінними були імперські цінності, прагнення безперешкодного силового домінування в її просторі, про свідчить практично безперервне перебування на її теренах величезної російської армії, яка істотно переважала польську армію. Просвітний абсолютизм для російського самодержавства слугував своєрідною ширмою, що створювала видимість добрих намірів і допомоги. Під їх виглядом царизм посилював свою безпрецедентну політичну, церковно-релігійну, військову присутність, котрі розширювали можливості впливу Росії. Більше того, застосування Росією політико-дипломатичних, військових, релігійних і національних чинників не тільки стримували реформування в Речі Посполитій, а й унеможливляли його позитивні тенденції та скинення російських пут. Зрештою, військова міць й стала головним чинником поділів. Справу поглиблювало те, що загарбницькі цілі щодо її територій ставили також Австрія і Пруссія. Із зарубіжної історичної літератури випливає, що на долю Речі Посполитої значний вплив справляло міжнародне становище, особливо те, що Європа протягом XVIII ст. жила в умовах перманентних воєн, щонайменше в десяти з яких Росія брала безпосередню участь і які не без авторства Росії були розпочаті. Істотну роль у перебігу подій в середині Речі Посполитої відіграла Французька революція.

Аналіз зарубіжних історичних досліджень засвідчує і те, що Україна, особливо її Правобережжя, слугували плацдармом, з якого Росія вишукувала вразливі місця державного устрою Речі Посполитої, де вона могла просунутися й діяла в таких напрямках, розміщувала і нарощувала військову присутність, проводила курс економічної експансії, знешкодження польської армії, знаходила й спиралася на чиновників і магнатів, які дбали виключно про свої власні інтереси й з їх допомогою фрагментували польську шляхту і суспільство загалом, формування конфедерацій. Насамкінець, вона використовувалась як плацдарм для вторгнення й розчленування Речі Посполитої. В літературі доволі чітко простежується думка про те, що українські землі були для Росії та Австрії картою, яку розігрували при всіх поділах. В українських землях російське самодержавство цілеспрямовано використовувало як релігійне, так і національне питання.

Список використаних джерел і літератури:

1. Аджаква Л.М. Диссидентский вопрос и падение Речи Посполитой (до-революционная отечественная историография проблемы). URL: <https://>

- slavica-petropolitana.spbu.ru/ru/arkhiv-nomerov/210-studia-slavica-et-balkanica-petropolitana-2008-1/commentarii-stati/502-arzhakova-l-m-dissidentskij-vopros-i-padenie-rechi-pospolitoj-dorevoljucionnaya-otchestvennaya-istoriografiya-problemy.html (звернення 1 листопада 2019 р.).
2. Аджакова Л.М. Польский вопрос в России XIX в. (трактовка и время возникновения) // *Вестник Тегу. Серия «История»*. 2014. № 3. С. 4-17.
 3. Аджакова Л.М., Якубский В.А. Польский вопрос в русской историографии и публицистике первой трети XIX в. // *Albo dies notanda lapillo: Colleги и ученики. Г.Е. Лебедевой. (Византийская библиотека)*. Санкт-Петербург, 2005. С. 173-193.
 4. Аксаков И.С. Полное собрание сочинений. Т. 3. Польский вопрос и Западно-Русское дело. Еврейский вопрос. 1860–1886: статьи из «Дня», «Москвы», «Москвича» и «Руси». Санкт-Петербург: Изд. Императорской публичной библиотеки, 1900. X, 570 с.
 5. Бантыш-Каменский Н. Историческое известие о возникшей в Польше унии с показанием начала и важнейших, в продолжении оной чрез века, приключений. Вильно: Тип. А. Сыркина, 1864. 410 с.
 6. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / [авториз. пер. с фр. М. Крисань]. Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.: ил.
 7. Васильев «Падение Польши» и модели мемориализации травмы // *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*. 2012. С. 215-248. URL: <http://roii.ru/crises/roii-crises-8.pdf>
 8. Гагемейстер Ю. О распространении Российского государства с единодержавия Петра I до смерти Александра I. / [соч. Ю. Гагемейстера]. Санкт-Петербург: Тип. Н. Греча, 1835. 458 с.
 9. Геллер М. История Российской империи. В 3-х т. Т. 2. Москва: МИК, 1997. 320 с. URL: <https://referat.me/history/146126-istoriya-rossiyskoy-imperii-tom-2-mihail-geller>
 10. Горизонтов А.Е. Парадоксы имперской политики: поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). Москва: Индрик, 1999. 272 с.
 11. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 гг. Москва: МГИМО; РОСССПЭН, 2004. 496 с.
 12. Дейвіс Н. Боже ігріще: історія Польщі / [пер. з англ. П. Таращук]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 1080 с.
 13. Друнин В.П. Польша, Россия и СССР. Исторические очерки. Москва – Ленинград: Госиздат, 1928. 219 с.
 14. Заичкин И.А., Почкаев И.Н. О внешней политике правительства Екатерины II и ее ближайших последствиях // *Русская история от Екатерины Великой до Александра II*. Москва: Мысль, 1994. С. 135-228.
 15. Заичкин И.А., Почкаев И.А. Русская история от Екатерины Великой до Александра II. Москва: Мысль, 1994. 767 с.
 16. Зашкільняк Л.О. Україна між Польщею та Росією: історіографія та суспільна свідомість // *Укр. іст. журн*. 2005. № 5. С. 93-113.
 17. Зеленева И.В. Геополитика и геостратегия России (XVIII – первая половина XIX века) / [отв. ред. В.С. Ягая]. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург: Изд-во СПб-го ун-та, 2005. 270 с.
 18. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века. Москва: Новое литературное обозрение, 2001. 416 с.
 19. Елисеева О.И. Геополитические проекты Г. А. Потемкина / [отв. ред. А.Н. Сахаров; РАН Ин-т рос. истории]. Москва: Ин-т российской истории РАН, 2000. 342 с.

20. История внешней политики России. 18 век: от Северной войны до войн России против Наполеона / [редкол.: Г.А. Санин (отв. ред.) и др.]. Москва: Международные отношения, 2000. 302 с.
21. Каппелер А. Мазепинці, малороси, хохла: українці в етнічній ієрархії Російської імперії // *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 8–20.
22. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / [пер. з нім. Х. Назаркевич; наук. ред. М. Крикун]. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2005. XII+360 с., 11 карт.
23. Карамзин Н.М. Отрывок из рукописи: О древней и новой России в ее политическом и гражданском отношениях // *Карамзин Н.М. История государства Российского: в 12 т. Кн. III. Т. IX, X, XI, XII*. Санкт-Петербург: В тип. Э. Праца, 1845. 279, 166, 183, 199; 183, 86, 83, 147; XXXV; XLVII с.
24. Кареев Н. «Падение Польши» в исторической литературе. Санкт-Петербург, 1888.
25. Ключевский В.О. Русская история. Москва: Эксмо, 2006. 912 с.: ил.
26. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / [вст. ст. А.А. Левандовского]. Москва: ООО «Изд-во Астрель»; «Изд-во АСТ», 2004. 862 с.
27. Корнилов А.А. Русская политика в Польше со времен разделов до начала XX в. Исторические очерки. Петроград: Огни, 1915. 95 с.
28. Коялович М.О. Лекции по истории Западной России. Санкт-Петербург: Тип. Бахметева, 1884. 393 с.
29. Кудринский Ф.А. Императрица Екатерина II и разделы Польши. Вильна, 1895. С. 121.
30. Кураев О.О. Каппелер Андреас. Коротка історія України // *Укр. іст. журн*. 1995. № 6. С. 146–151.
31. Лелевель И. Краткие очерки истории польского народа. Санкт-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1862. 228 с.
32. Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой / [пер. с англ. Н.А. Лужецкой]. Москва: Нов. литер. обозр., 2002. 976 с.
33. Малишевский Н.Н. Польша против Российской империи: история противостояния. Минск: Букмастер, 2012. 704 с.
34. Матейко Я. Третий раздел Речи Посполитой: вспомним вместе. URL: <https://skeptimist.livejournal.com/1517719.html>
35. Недипович С.Г. Союз двуглавых орлов. Русско-австрийский военный альянс второй четверти XVIII в. Москва: Объединённая редакция МВД России; Квадрига, 2010. 408 с.
36. Носов Б.В. Польша и Европа в XVIII веке: Международные и внутренние факторы разделов Речи Посполитой. Москва: Ин-т славяноведения РАН, 1999. 229 с.
37. Носов Б.В. Речь Посполитая между Россией и Пруссией в 1764. 1766 гг.: (От коронации Станислава Августа до сейма 1766 г.) // *Россия, Польша, Германия в европейской и мировой политике XVI – XX вв.* Москва, 2002. С. 139–168.
38. Носов Б.В. Установление российского господства в Речи Посполитой. Москва: Индрик, 2004. 727 с.
39. Погодин М.П. Польский вопрос. Собрание рассуждений, записок и замечаний М.П. Погодина. 1831–1867. Москва: Тип. газеты «Русский», 1867. С. I–IV.
40. Покровский М.Н. Введение. Россия в конце XVIII века // *История России в XIX веке. Дореформенная Россия*. Москва: ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. С. 3–26.
41. Покровский М.Н. Избранные произведения в четырёх книгах. Кн. 3. Русская история в самом сжатом очерке. Москва: Мысль, 1967. 761 с.

42. Польша – нарис історії / [за ред. В. Меджецького, Є. Брацисевича; пер. з пол. І. Сварника]. Варшава: Ін-т нац. пам'яті, 2015. 367 с.
43. Россия и юг: возможности и пределы взаимодействия / [Р.М. Аваков, С.В. Жуков, Д.Б. Мальшева и др.; под рук. Д.М. Авакова, Н.А. Симо- ния]. Москва: АО «Финстатинформ», 1996. 252 с.
44. Санин Г.А. Разделы Речи Посполитой // *История внешней политики России*. Москва, 1998. Т. 18 (от Северной войны до войн России про- тив Наполеона). С. 168-197.
45. Сковронек Е. Удары с трех сторон: Разделы Польши как составная часть европейской истории (1772–1795 гг.) // *Родина (Москва)*. 1994. № 12. С. 36-40.
46. Соловьёв С. История России в царствование императрицы Екате- рины II. Т. 1. Москва: Унив. тип. (Катков и К), 1875. 379 с.
47. Соловьёв С.М. История падения Польши. Москва: АСТ, 2003. 128 с. URL: <http://historybook.at.ua/news/2010-02-18-316>
48. Стегний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795. Москва: Международные отношения, 2002. 696 с.
49. Тымовский М., Кеневич Я., Хольцер Е. История Польши. Москва: Весь Мир, 2004. 543 с.
50. Тынянова О.Н., Калашников И.А. Первый раздел Польши в фокусе геополитического анализа // *Пространство и время*. 2012. № 3 (9). С. 115-124.
51. Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніа- лізм / [пер. з англ. М. Корчинської]. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. 368 с.
52. Україна в Європі: контекст міжнародних відносин / [за ред. д. і. н., проф. А.І. Кудряченка]. Київ: Фенікс, 2011. 632 с.
53. Україна. Процеси націотворення / [упор. А. Каппелер; пер. з нім.]. Київ: К.І.С., 2011. 416 с.
54. Устрялов Н.Г. Начертание русской истории для средних учебных за- ведений. 4-е изд. Санкт-Петербург: Тип. Штаба Военно-учебных заве- дений, 1842. 218 с.
55. Устрялов Н.Г. О системе прагматической русской истории. Санкт-Пе- тербург: В тип. А. Снигерева и К., 1836. 84 с.
56. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552–1917) / [пер. с англ. С.Н. Самуйлова]. Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
57. Чечулин Н.Д. Внешняя политика России в начале царствования Екатерины II. 1762–1774. Санкт-Петербург: Тип. Глав. упр. уделов, 1896. VII, 468, IV с.
58. Anderson M.S. (Matthew Smith). The rise of modern diplomacy, 1450- 1919. London and New York, 1989. 320 s.
59. Blachowska K. Narodziny Imperium: Rozwoj terytorialny panstwa carow w ijeciu historykow XVIII i XIX wieku. Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2001.
60. Smoleński W. Szkoły historyczne w Polsce. Główne kierunki poglądów na przeszłość. Wrocław, 1952.
61. Serejski M. Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1970. 515 s.

Анатолий Филинчук

***Проблема «разделы Речи Посполитой и украинские земли»
в зарубежной историографии***

*В статье сделан историографический анализ зарубежной
исторической литературы о разделах Речи Посполитой и судь-*

бе украинских земель и населения, которое на них проживало. Охарактеризовано труды российских исследователей, начиная от Ю. Гагемейстера, М. Бантыш-Каменского, Н. Карамзина, М. Погодина, Д. Титова, М. Устрялова и М. Чечулина, советского М. Покровского и завершая современными авторами А. Васильевым, В. Друниным, В. Дьяковым, В. Елисеевой, И. Зеленовой, Б. Носовым, Г. Санниным, П. Стегнием, О. Тынявиной и эмигрантскими авторами М. Геллером, А. Зориным и А. Корниловым. Отмечено, что в них наибольшее отражены внутренние причины, которые привели к разделу европейского государства, и подчеркнуто о значительном влиянии на них стечение обстоятельств в международной обстановке. Также проведено положение о том, что основная вина за разделы лежит на Пруссии и Австрии, и что Россия вынуждена была принять у них участие. Если первые страны захватили и аннексировали большие территории, то Россия лишь вернула ранее принадлежащие к Древней Руси земли.

На основе обзора польской литературы, в частности таких авторов, как Ш. Ашкенази, М. Бобжинский, Е. Брацискевич, Е. Сковронек, А. Конзеля, И. Крашевский, И. Левелель, Я. Матейко, В. Менджецкий, А. Мицкевич, В. Смоленский, М. Тимовский, Т. Цегельский, прослежена генеалогия реконструкции предпосылок, причин и факторов разделов и полного уничтожения польского государства. Однако польские исследователи склонны к тому, что ключевым в этом был внешний фактор.

Подчеркнуто, что ближе всех к объективному раскрытию проблемы подошли французский историк Д. Бовуа, швейцарско-австрийский ученый А. Каппелер, английские исследователи Н. Дейвис и И. Мадариага. Именно в их трудах отмечено не только историю, но и предысторию разделов Речи Посполитой, что их главным инициатором и режиссёром была Россия, а ее сообщниками – Австрия и Пруссия. Красной нитью в литературе проходит мысль о том, что в ходе трех разделов не только была уничтожена польско-литовское государство и осуществлено расчленение ее территории между сильными соседними с ней странами, но и содроточено украинские земли в составе России и Австрии.

Ключевые слова: историческая литература, историография, анализ, Речь Посполитая, разделы, предпосылки, причины, Австрия, Россия, Пруссия, украинские земли, судьба.

Anatoliy Filinyuk

The problem of «the division of the Polish-Lithuanian commonwealth and Ukrainian territories» in the foreign historiography

The historiography analysis of foreign historical literature about the division the Polish-Lithuanian Commonwealth and the fate of Ukrainian lands and population, who lived there, was made in the article.

We have described the investigation works of the Russians, starting from J. Gagemeister, M. Bantysh-Kamenskyi, M. Karamzin, M. Pogodin, D. Titov, M. Ustrialov and M. Chechulin, Soviet M. Pokrovskiy, and completing with the modern authors as of O. Vasylyev, V. Drunin, V. Dyakov, O. Yeliseyova, I. Zelenyeva, B. Nosov, G. Sanin, P. Stegnii, O. Tinyanova and emigrant authors M. Geller, O. Zorin and O. Kornilov.

It is mentioned, that they the most fully showed the internal reasons of the division of the European country, and it is underlined what a

significant influence on them was caused by the combination of circumstances in the international situation. It is also submitted, that the main fault for the division lies on Prussia and Austria, and Russia had to take a part in it. So, firstly mentioned countries captured and annexed the great territories, while Russia just returned lands, that Ancient Rus owned earlier.

On the basis of the Polish literature and such authors as Sh. Ashkenazi, M. Bobzhynskyi, Y. Bratsyskevych, Y. Skovronek, L. Konzel, J.I. Krashevskyi, I. Levelel, Y. Mateyko, V. Mendzhetskyi, A. Mitskevich, V. Smolenskyi, M. Timovskyi, T. Tsegelskyi, the genealogy of reconstruction of the preconditions, reasons and the factors of the division and full liquidation of the Polish state. Still Polish scientists agree that exactly external reason crucial.

It is that emphasized, that French historian D. Bovua, the Swiss-Austrian scientist A. Kappeler, the English investigators N. Devis and I. Madariaga were the closest to the objective understanding of the problem. Exactly their investigations demonstrate not only the history, but also pre-history of the divisions of The Polish-Lithuanian Commonwealth, it's emphasized that the main initiator and producer was Russia, and its partners were Austria and Prussia. There is a red thought in these works that those divisions not only destroyed The Polish-Lithuanian State and separated its territories between strong neighbours, but also divided Ukrainian lands between Russia and Austria.

Key words: historical literature, historiography, analysis, Polish-Lithuanian Commonwealth, divisions, preconditions, reasons, Austria, Russia, Prussia, Ukrainian lands, fate.

Отримано: 9.11.2019